

O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING DOLZARB MUAMMOLARI

Yulduz Abduraxmonova

JDPU O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O'zbek tilshunosligi va uning kelib chiqishi haqida ma'lumotlar berilgan. O'zbek tilshunosligining bosqichlari va adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish kabilar aytib o'tilgan. Ta'limda hozirgi adabiy tilni o'qitish va uning istiqbollari haqida fikr yuritilgan. Bundan tashqari, O'zbek tilshunosligining bir nechta muammolari keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *tilshunoslik, muammo, adabiy til, me'yor, an'ana, istiqbol, yechim, tadqiqot*

KIRISH

O'zbek tilshunosligi tom manodagi fan sifatida XX asrning 20-30- yillarida shakllana boshladi. O'z oldiga davr talablaridan kelib chiqib, muayyan maqsadlarni qo'ygan o'zbek tilshunosligi 50-60 yil mobaynida o'zbek adabiy tili me'yorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ulkan zarurat asosida ish ko'rdi. Adabiy til milliy yaxlitlikka erishishning, milliy yaxlitlik esa milliy taraqqiyotning bosh omili. Unga erishish zarurati natijasi o'laroq vujudga kelgan o'zbek an'anaviy (formal) tilshunosligi vakillari o'zbek tili qurilishini tavsiflash umumiy vazifasi ostida birlashishdi. XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, E.D.Polivanov, Gozi Olim YUnusov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov, Ulug Tursunov, Ayyub Gulomov va ular izdoshlarining xizmat katta. Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida o'rganildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha bo'limlari bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishi vujudga keldi. Ular asosida imlo va talaffuz qoidalari yaratilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatikalar yaratildi. Hozirgi o'zbek adabiy tili kursining mutaxassislar tayyorlashda fundamental predmet sifatida o'qitilishi mazkur ijtimoiy zarurat asosida kechdi. Natijada ta'lim, matbuot, radio, televideniya, rasmiy ish yuritish, kitobchilik ishlarida o'zbek adabiy tilining ustuvorligiga erishildi. Adabiy til meyorlarini ishlab chiqish va ommalashtirishdan iborat ijtimoiy buyurtmani olgan o'zbek an'anaviy tilshunosligi o'zbek adabiy tilining imlo qoidalari, imlo lugati, talaffuz me'yorlari, o'zbek adabiy tilining akademik grammatikalari, shuningdek, o'zbek tilining 2 tomli izohli lug'ati nashr etilishi bilan o'tgan asrning 80-yillarida o'z

faoliyatiga yakun yasadi. Bu holat yetakchi o'zbek tilshunoslari tomonidan e'tirof etildi.

Ammo o'tgan asr ibtidosidagi zarurat an'ana tusiga kirib, uzoq muddat saqlanib qoldi va u, hatto, hozir ham ma'lum darajada o'z kuchini yo'qotgani yo'q. Tilshunoslik bo'yicha aksariyat tadqiqotlarning umrini o'tab bo'lgan talab va mezonlar asosida bajarilishi, tadqiqot xulosalarining bugungi zaruriy samaradan xoliligi, til ozida, til uchun tamoyillarining ustuvorligi, yangi (an'anaviy talqinlarga zid) qarashlar va nuqtai nazarlarning ayovsiz tanqid qilinishi va inkor etilishi, an'anaviy tilshunoslikni mumtoz tilshunoslik sifatida qarash va ulug'lash, uning yutuqlarini mutlaqlashtirish, hatto ayrimlar tomonidan uni ta'limning barcha bosqichlarida tiklash va ommalashtirishga intilish, an'anaviy ilmiy bilimlarni tadqiqotchilarning professional saviyasini sinash mezoniga aylantirish holatlari, mazkur ta'limot darajalari qarashlariga hurmat-e'tiborning tus olishi, shu bilan birga, fanda obro'li va mansabdor shaxslar fikrining mutlaqlashtirilishi kabilarning saqlanib qolishi umumiy ilmiy lingvistik tafakkurning an'anaviylik xususiyatining darajasini ko'rsatadi.

XX asrning 70-yillariga kelib o'zbek tilshunosligining empirik (amaliy, faktografik) bosqichi tugallangan, o'z zimmasiga yuklatilgan ijtimoiy zarurat adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish va omma ongiga singdirishdan iborat ulkan vazifa ado etilgan edi. To'plangan boy daliliy ashyoni dialektik metodologiya asosida o'rganishga kuchli zamin tayyorlangan bo'lib, tilshunoslikning ozi esa turg'unlik, an'anaparastlik holatini boshdan kechirmoqda edi. Shu boisdan butun sobiq sho'ro davlati hududida olib borilayotgan oshkoralik va qayta qurish siyosati o'zbek tilshunosligi fanini ham chetlab o'tmadi. Fanning yangi avlodlari olimlar qayta qurish sharoitida o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari, mutaxassislar e'tiborini kutayotgan tarixiy zarurat bo'yicha respublika va ittifoq matbuotida chiqish qildilar.

Ko'tarilgan masalalarni mohiyatan ikkiga bo'lish mumkin:

1) o'zbek tilshunosligi oldiga 30-40-yillarda qo'yilgan va 40-50-yillarda amalga oshirgan vazifasi o'zbek tili turli sath birliklarining zamonaviy tahlil usullarida berilgan mukammal tavsifi, belgilangan adabiy til me'yorlari, ta'limning turli bosqichi uchun yaratilgan o'quv qo'llanmalari, darslik hamda lug'atlar asosida tolaqonli nazariy tushunchalar hosil qilish, xususiyliklarda umumiylikni, hodisalarda mohiyatni, oqibatlarda sababni, voqeliklarda imkoniyatni ochish darajasiga ko'tarilish;

2) uzoq yillar davomida o'zbek tili ittifoqdagi turkiy, qolaversa, boshqa tillar kabi rus va Yevropa tillari qoliplari asosida o'rganib kelinganligi sababli uni o'z ichki substansial tabiatidan kelib chiqqan holda alohida milliy yaxlitlik sifatida tadqiq qilish.

Bu vazifalar tildan amaliy foydalanish, uning ijtimoiy funksiyasi samaradorligini oshirish, milliy-madaniy kodlarini aniqlash, tilni algoritmlash, modellashtirish, axborot texnologiyalari bilan uyg'unlashtirishni ta'minlaydigan umumiy lisoniy imkoniyatlarini ochishdek tarixiy zarurat, ijtimoiy buyurtma talablari natijasi edi. Ularni ado etish imkoniyatlar tilshunosligi degan nomga sazovor bo'lgan, o'zbek an'anaviy tilshunosligining vorisi o'zbek substansial tilshunosligi zimmasiga yuklatildi. Bu tilshunoslik o'zbek tilining lisoniy va nutqiy strukturalarini farqlash, lisoniy struktura va lisoniy birliklarni, ularning imkoniyatlarini aniqlash borasida izchil tadqiqotlar olib borib, tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik lisoniy strukturalarini va birliklarini dialektik tadqiq metodologiyasi asosida tekshirdi. Tekshirish natijalari dissertatsiya va monografiyalar sifatida shakllantirildi. Ta'limda hozirgi o'zbek adabiy tili (nutqning bir turi) ni o'qitishdan hozirgi o'zbek tilining lisoniy strukturasini o'qitishga otildi. Oliy ta'limda amalda bo'lgan, nomi tilni emas, balki uning bir ko'rinishi bo'lgan adabiy nutqni anglatadigan Hozirgi o'zbek adabiy tili kursi mohiyatan tilning lisoniy strukturasini tavsifini o'z ichiga olgan. Hozirgi o'zbek tili tabiatiga ega bo'ldi (darvoqe, bu kurs tegishli o'quv hujjatlarida hanuz davr talablariga muvofiq bo'lmagan eski nomi bilan yuritilayotgani, afsuski, an'anaviylikning ko'rinishidir). Hatto o'zbek tilining lisoniy strukturasini o'rganish jarayonida ochilgan substansial qonuniyatlar (masalan, lisoniy darajalanish) bugungi kunda g'arb tilshunosligining ustuvor yo'nalishlaridan bo'lgan korpus tahlil tadqiqotlarida keng qo'llanilayotganligini (Germaniya) iftixor ila qayd etish lozim.

Ko'rinadiki, o'zbek substansial tilshunosligi vakillari ham davr talablari asosidagi ijtimoiy zaruratni teran anglab, undan kelib chiqadigan vazifalarni ado etishdi. E'tiborga molik tomoni shundaki, bugungi kunda bu yo'nalishda tafakkur an'anaviylikka xos belgilar ko'zga tashlanmaydi. Bu quyidagilar bilan izohlanadi:

Birinchi, o'zbek substansial tilshunosligi istiqloq tilshunosligi bo'lib, u mustaqillik davrida shakllandi va rivojlandi. O'z maqsad va vazifalarini, tadqiq metodologiyasi va metodikasini mustaqil tanlash, o'rganish obyektiga avtoritar ko'rsatmalarsiz, erkin yondashish imkoniyatiga ega boldi.

Ikkinchi, o'zbek substansial tilshunosligi an'anaviy va konservativ tafakkurni shakllantirishga xizmat qiluvchi metodologiya bo'lgan kommunistik dogmalardan xoli rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Uchinchi, bu yo'nalish namoyandalari o'rganish ob'ekti bilan bog'liq navbatdagi tarixiy zaruratni anglash va unga doir vazifalarni belgilash bilangina o'zbek substansial tilshunosligini rivojlantirish mumkinligini, aks holda u ham konservativlashib, mutlaqlashib, an'anaviylik chohiga tushib qolishini teran his etadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mengliev B.R. Til ilmi samarasi: davr talabi va ijtimoiy buyurtma // Ayyub Gulomov va ozbek tilshunosligi masalalari. Ilmiy maqolalar toplami. Toshkent: FTM, 2011. B. 38.
2. Mengliev B., Sayfullaeva R., Boqieva G., Mamatov A. Milliy tilshunoslik mustaqil rivojlanish yolida // Marifat, 2008 yil 21 may.
3. Nematov H., Rasulov R. Ozbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. Toshkent: Oqituvchi, 1995.
4. Nematov H., Bozorov O. Til va nutq. Toshkent: Oqituvchi, 1989.
5. Nurmonov A. Ozbek tilshunosligi tarixi. Toshkent: Ozbekiston, 2002.
6. Sayfullaeva R., Mengliev B., Boqieva G. Hozirgi ozbek adabiy tili. Darslik. Toshkent: FTM, 2011
7. Ne'matov H., Yo'ldosheva D. Til ilmi va ta'limi va istiqboli // "Ma'rifat", 2013.
8. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. –T.: O'qituvchi, 1989. –B.
9. Nigmatov X., Abdullayev K., Banaru V. i dr. Struktura predlojeniyai aktualniye voprosi sintaksisa tyurkskix yazikov. Tezisi formalno-funksionalnogo issledovaniya. Sovetskaya tyurkologiya, 1984, - № 5. – S. 3-9;
10. Ne'matov H. Qayta qurish strategiyasi va o'zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalari. Til elementlari va paradigmatika // O'zbek tili va adabiyoti, 1987, - № 3. – B. 27-33;
11. Nigmatov X., Xaliyarov X., Banaru V. i dr. Sposobi sintaksicheskoy svyazi i aktualniye voprosi tyurkskogo sintaksisa. Tezisi formalno-funksional nogo issledovaniya // Sovetskaya tyurkologiya, 1988, - № 4. – S. 3-10.
12. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009. – 264 b.